
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KÁLLAY BENJÁMINRÓL HALÁLÁNAK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

ÓZER ÁGNES

Vannak a magyar történelemnek olyan korszakai, jelenségei és kiemelkedő egyéniségei, amelyek és akik még a korokként szinte „divatosan” váltakozó tudományos érdeklődés ellenére sem kapták meg az őket megillető értékelést és helyet sem a magyar történelmi panoptikumban, sem a magyar tudománytörténetben. Itt természetesen nem csak a nagy és a nemzet sorskérdéseire döntő hatással bíró, a maguk módján radikális Széchenyi- és Kossuth-formátumú egyéniségekre gondolunk, hanem olyanokra is, mint például Deák Ferenc, kinek kompromisszumokra fogékonyabb, hosszú távban való gondolkodásának képessége ugyanúgy a nemzet előrehaladását szolgálta, mint a történelmi tudatban nagyobb mértékben beépült egyéniségeké. Az ilyen, a magyar történelmi tudatba nem eléggé jelen lévő egyéniségek közé sorolható Kállay Benjámint, a száz évvel ezelőtt elhunyt politikus-diplomata, gondolkodó és történész, aki az osztrák–magyar kiegyezést követően a 19. század második felében a dualista birodalom nagyhatalmi politikájának egyik magyar képviselője volt.

Személyiségében és munkásságában a balkáni térség felé összpontosult expanzív birodalmi külpolitikának egyik eszmei és tudományos alapokon nyugvó elméleti és gyakorlati szakértői egyéniségét kellene az utókorunk felismernie. Különösen akkor, ha az egykori Jugoszlávia területén a múlt század kilencvenes éveiben kialakult és előállt, egy ország szétesését eredményező politikai és háborús helyzetet, a ma már biztosan történelmi jelentőséggel bíró eseménysorozatot, annak közvetlen megtapasztalásának és átélésének tényét tartjuk szem előtt.

A magyar történettudomány, ha foglalkozott is Kállay Benjáminnal, inkább a liberálisan gondolkodó szellemiségét méltatta, a közös minisztériumok mun-

kájába beépült kitűnő császárhű bürokratát említette, bővebben azonban csak diplomáciai tevékenységének kezdetét jelentő belgrádi éveiről Ress Imre írt szakdolgozatot.

A jugoszláv, pontosabban a szerb szakirodalmat azonban, úgy látszik, jobban érdekelte a politikus-diplomata és történész. Ez talán természetes is, hiszen Kállay ebben a minőségben került szoros összeköttetésbe Szerbiával és a szerb nép történelmével, Boszniával és az ott élő, már akkor is komoly etnikai összetűzésben lévő népeivel.

Így látott napvilágot szerb nyelven 1976-ban Andrija Radenić¹ gondozásában Belgrádban vezetett naplója, majd 1987-ben Szarajevóban Tomislav Krajičić jelentetett meg monográfiát Kállay boszniai kormányzóságának idejéről (*Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*).²

Kállay történetírói munkásságából elsősorban német nyelven megjelent műveit a szerb történettudomány jeles képviselői szinte a kezdeteitől napjainkig használják, olvassák és kommentálják.

A 19. században Čedomilj Mijatović³, Mihajlo Gavrilović⁴, Stojan Novaković⁵, a két világháború között Vladimir Čorović írt róla ismertetőt, a közelmúltban Slavko Gavrilović, Radovan Samardžić⁶ és Čedomir Popov tett említést róla. Mostanság pedig Jugoszlávia szétesésének okait kutatva a szélsőségekben gondolkodó és író Milorad Ekmečić, Vasilije Krešić és a hozzá hasonlóan, Kállayt a szerb nemzeti eszme ellenségének tartó, amerikai Srđa Trifković emlegette.⁷

Kállay Benjámint 1832-ben született, már gyermekkorától fogva fokozott érdeklődést tanúsított az akkor még keletinek számító népek nyelve, szokásrendje és kultúrája iránt. Az egyetem befejezése után már tudott oroszul, újgörögül, törökül és szerbül, s ehhez a nyelvismeretéhez csakhamar széles körű gazdasági és politikai műveltség is társult.

Az 1865. évi sikertelen szentendrei képviselőjelöltségét követően az igazi nagy fordulat karrierjében és életében a belgrádi főkonzuli és diplomáciai ügyvivői kinevezése volt 1868-ban, mégpedig Andrássy Gyula miniszterelnök ajánlatára. Az akkor beinduló diplomáciai és miniszteri pályafutását később Bölöny József a *Közös miniszterek – horvát bánok – fumei kormányzók* című értekezésében a Monarchián belül példa nélkülinek nevezte.

Pályafutása során 1868-tól 1875-ig országgyűlési képviselő, majd 1875-től 1878-ig osztrák–magyar képviselő volt az európai kelet-ruméliai bizottságnál, 1879-től különböző megbízásai voltak a közös külügyminisztériumban, 1881-től közös külügyminiszter, 1882-től haláláig, 1903-ig közös pénzügyminiszter, s így rangjánál fogva, az 1878 óta a Monarchia megszállása alatt lévő Bosznia kormányzója is volt egyben.

Ezek a száraz tényként ható adatok azonban nem tükrözik hűen Kállay Benjámin sokirányú érdeklődését és szerzteágazó ténykedését, ezért szellemi arculatának hű és igazi egyéniségének megismerését az osztrák–magyar kiugrást megelőző időszakban kell elkezdenünk.

Kállay Benjámin Deák Ferencsel és Andrássy Gyulával a Deák-párt sorában került közvetlen összeköttetésbe, és ott ismerte meg Eötvös Józsefet is, akinek ebben az időszakban szellemi hatása alatt állt. Ez az az idő, amikor Kállay John Stuart Mill *A szabadságról*⁸ című művét fordítja angol nyelvről, ekkor írja hozzá azt a bevezető esszéjét is, melyben saját gondolatait is papírra veti a társadalom és az egyén viszonyáról, ezeknek a viszonyoknak a történelmi fejlődéséről. Ebben a munkájában a magyar pozitivisták esszé egyik csúcspontját látja az utókor, szerzőjét pedig a modern társadalomtudományi szaknyelv úttörőjeként tarthatja számon. Kállay nyelvtörténeti jelentőségéről tanúskodnak későbbi történeti művei is, melyekben a modern politikai publicisztika nyelvén szólal meg és magyaráz történelmi eseményeket és folyamatokat.

Balkán iránti érdeklődése azonban belgrádi főkonzuli kinevezésekor, 1868-ban teljeseedik ki. A Belgrádban eltöltött évek (1868–1878) értékes hozadék a már említett, rendszeresen vezetett napló, melynek gazdag anyagából magyar nyelven csak két útijegyzet jelent meg nyomtatásban: *Utazás a szerb határokon 1868-ban* és a *Bosnyák utazásról készült feljegyzés* (1871) címmel. A szerb történések Kállay konzuli naplóját, amely a szerb állam függetlenségi törekvéseit és politikai átrendeződését ismerteti, elsődrendű forrásként használják. A könyv forrásértékét nagyban növeli Kállaynak a belgrádi diplomáciai és belpolitikai körökben elfoglalt különleges pozíciója, mely természetesen elsősorban nyelvtudásának köszönhető, kitűnő megfigyelőképességének, valamint annak a ténynek, hogy feljegyzései egyszersmind egy-egy esemény bel- és külpolitikai értelmezését is tartalmazták. Annak ellenére, hogy Ress Imre magyar történész behatóan foglalkozott Kállay belgrádi tevékenységével, a kitűnő forrásnak számító napló mindmáig nem jelent meg magyar nyelven.

1868 szeptemberében, szinte közvetlenül Belgrádba érkezése után, Kállaynak lehetősége nyílt arra, hogy hajóval leutazzon Vidinig, ahonnan szárazföldi úton Negotinon, Zaječaron és Knjaževacon át tért vissza Belgrádba. Annak ellenére, hogy utazása igen rövid ideig tartott, feljegyzései nem szűkülnek le csupán a politikai eseményekre, megfigyeléseit igen részletes földrajzi és néprajzi leírások is gazdagítják. Kállayt érdekelte a táj, az emberek, küllemük, öltözködésük és szokásaik is.

Szerbiai útjára Kállay Felix Kanitz ismert balkanológussal indult, és Vidinig együtt utazott, a vele folytatott beszélgetések természetesen nyomot hagytak a majdnem két hétig tartó utazásról szóló feljegyzéseiben, amelyet 1868. szeptember 27-én így fejezett be: „Ezután békében maradtam egészen Szmedere-

vóig, hová délelőtt 11 óra felé érkeztem meg. Itt még egy nacselnik és tisztjének látogatásán kellett tülesnem, azután azon boldog öntudattal indultam tovább, hogy több nacselnik Belgrádig nem létezik. A kis Groczka faluban azonban meglátogattam Garašanint, Szerbia híres miniszterét, ki, mióta a kormány mások kezébe jutott, itt él visszavonultan, de azt hiszem nem tétlenül, hanem szüntelenül fondorkodva. Mintegy félórát töltöttem nála beszélgetve egész általánosságban.

Négy órákor délután érkeztem meg Belgrádba, fáradtan, porosan, eltikkadva, igen elégedetten ezzel a kirándulással, de nem bánva azt sem, hogy egyszer már véget ért." Úgy látszik azonban, hogy az alkalom szülte együttlétükben, utazásuk folyamán nemcsak szakmai, hanem politikai jellegű beszélgetéseket is folytattak. Így Kanitz földrajzi leírásaihoz, Kállay közvetítésével Eötvös támogatására számítva, a következő év, 1869 tavaszán pénzsegélyért folyamodott a magyar kormányhoz, amelyet a közbenjárások ellenére sem kapott meg.⁹

Kállay kissé épés megjegyzése ellenére, rövid útleírásában fennmaradt a 19. századi Szerbiának sajátos, kállays képe, mint például a szeptember 20-i negotini vásáré, amelynek megtekintésére a körzet načelnikje hívta meg. Ő így fogalmazta meg benyomásait: „Végre leértünk a térségre, s csakhamar a vásár kellős közepébe jutottunk. Itt leszálltunk a kocsikról, s gyalog hatoltunk be a szekér és ember tömegbe.

Az országút mellett kétoldalt elterülő térségen a legtarkább tömeg sürgött-forgott, tánczolt, danolt, kiabált, és egyszóval a legnagyobb élénkség uralkodott mindenfelé. Mintegy 4–5000 ember volt itt összegyűlve az egész környékből s legnagyobb rész nem vásárolni, hanem mulatni jött, s így nem csoda, hogy a vigasság ily élénken nyilatkozott . . . A nők kettesével-hármasával járkáltak . . . s már öltözékükkel elárulták nemzetiségüket. Az oláh nők színes tarka, rövid katrinczákat viselnek, mely alól hosszabbra nyúlik a fehér ing, vastag harisnyáik szinte sokszínű pamutból készülvék, czipóik idomtalanságban hasonlók a sárcipőkhöz, sokan szandálokat hordanak, melyek éppen csak a talpat fődik, hajuk közé csinált virágok s kisebb-nagyobb pénzdarabok vannak fogva, némelyek prémmel szegélyezett posztó felöltőt viselnek. A szerb nők öltözete többnyire fehér rövid szoknya, színes kötő s kis gömbölyűre szabott mellényke, vagy helyett a derékon színes fűző öv (a szoknya folytatása gyanánt), mely a mellet fel és előre szorítja. Az öltözék gazdagságát a nyakra s a haj közé fűzött arany, ezüst pénzekből összerakott egész páncél borítja, mások több sor aranyat viselnek nyakukon. A menyecskéket csinált virágokból készült, üveggyönggyel és ismét pénzekkel ékesített toronyalakú magas fejék különbözteti meg. A férfiak viseletében is megvan a különbség a két nemzetiség között, mely leginkább a főveg különféleségében nyilvánul."

Beust osztrák–magyar külügyminiszter megbízásából 1872-ben kerül sor boszniai utazására, azzal a feladattal, hogy az ott tapasztaltakról jelentést készítsen. A Kállay-szövegeket sajtó alá rendező Thallóczy Lajos bevezetőjében ez az utazás „kiindulópontja annak a hét évvel később tetest öltött politikának, mely Boszniát és Hercegovinát a Monarchia egyenes érdekkörébe vonta”. Ezeket az útijegyzeteket Kállay kibővítve és jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva egy nagyobb főműben szándékozta megjelentetni, de ennek csak bevezetőjével készült el, jegyzeteit már nem dolgozta át.¹⁰

A bevezetőben igyekszik alapos információkat nyújtani a török uralom alatti Boszniáról, s kifejti, mivel minden oldalról idegenekkel, sőt délen és keleten ellenségekkel van körülveve, ez a történelmi-földrajzi helyzet nagymértékben meghatározza a boszniai politikai viszonyokat. Két momentumot tartott jelentősnek: a Török Birodalomtól való könnyű elszakadási lehetőséget (Boszniát nyolc óra járásnyi földterület köti össze a Birodalommal), valamint az állandó veszélyeztetettség érzését. Szükségesnek tartotta, hogy foglalkozzon a bosnyák tartomány „etno-grafico-vallásos mozzanataival”, mert a mohamedán lakosságot különösen fogékonyak tartotta a vallási fanatizmusra, azokkal a történelmi folyamatokkal, amelyek az 1872-ben uralkodó helyzet kialakulásában szerepet játszottak, ebben pedig a földbirtokviszonyokat tartotta az egyik meghatározó mozgatóerőnek. Későbbi Boszniával kapcsolatos intézkedéseinek alapja, illetve a bosnyákkérdés megoldásának lehető útjait is ebben látta.

Már ekkor utal a nyelvjárásbeli és kiejtésbéli különbségekre, melyek szerte nem gátolták a különböző vallású, de fajilag egységes népek egymás közötti megértését, sőt annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy amennyire a körülmények Boszniában lehetővé teszik, a különálló nemzetségeknél a közösséghez való tartozás „bizonyos homályos érzete lelhető fel”. Erről így írt: „ha a mohamedán vagy keresztény bosnyákokat kérdezzük, hogy milyen nyelven beszél, rendszeren azt feleli: naski vagy bosnyácski (a mienken vagy bosnyákul). A különlegesség ez érzete nemcsak a nyelvre terjed ki, hanem a fajra és általában a nemzetiségre is. Nemegyszer hallottam beszélni a bosnyák nép természetes tehetségeiről, melyek az ottani felfogás szerint csakis a bosnyák faj tulajdonát képezik”.

Bosznia nemzetiségi megosztottságának ismertetésén kívül Kállay a vallási jellegzetességek feltárásával a boszniai mohamedánok és keresztények közötti antagonizmusokon kívül behatóan foglalkozott a katolikus–ortodox ellentétekkel is, melyeknek gyökerei után kutatott. A feljegyzésből ítélve ezek az ellentétek nagy hatással voltak rá, de figyelmét nem kerülték el a földrajzi, néprajzi, életmódbeli sajátosságok sem. Kállay Brčkóból hajóval indult Boszniába. Július 16-án ért Szarajevóba, és augusztus 2-áig maradt ott. Ott-tartózkodása alatt minden napja eseményekben és érdekességekben gazdag volt.

Alaposan és érdeklődéssel ismerkedett a várossal és ott uralkodó helyzettel. Meglátogatta minden felekezet iskoláját, a szarajevói török helyőrség nyári táborát, kereskedőkkel és egyszerű emberekkel tárgyalt. Figyelme minden jellegzetességre kiterjedt, így az új ortodox templom felszentelésének politikai előkészületeire is, mely szinte példászerűen magába foglalta a boszniai problémák lényegét. Így július 25-én Holmes angol konzullal tárgyalt, aki „beszéli, hogy a városban az a hír van elterjedve, hogy az új ortodox templom megnyitására (augusztus 1.) tizenötezer idegen jön Montenegróból és Szerbiából”. Holmes beszélt a válival, és figyelmeztette, hogy tegyen rendelkezéseket, nehogy valami zavar történjék . . . Július 30-án már a másik fél előkészületeiről is tudott: „A városban nyugtalanító hírek keringenek a holnaputáni templom szentelési ünnepélyét illetőleg. Mondják, hogy a mohamedánok ócska handzsárjaikat élesítik, hogy a fanatikus Hadzsi Loja el volt fogva, de szabadon bocsátattott, hogy az orosz konzul végrendeletét a válinak adta át azon esetre, ha az ünnepélyen lemeszáróltatnék stb. Természetesen én nem látom, hogy aggodalomra ok volna, azonban úgy látszik, maga a kormány is tart némi excessusoktól, mert a táborból katonaságot szólított be a városba.”

Ezek a boszniai naplójegyzetek, abban a pillanatban, amikor Kállayt 1882-ben közös pénzügyminiszterré nevezték ki, amivel Bosznia és Hercegovina irányítása is kezébe került, egészen más dimenziókat kaptak. Így a Kállay nevéhez fűződő Bosznia pacifikációjának kísérletét, az összetűzéseket generáló erők, amelyek Bosznia nemzeti-vallási alapon való felosztásának szándékát rejtették és rejtik ma is magukban, folytonosan vádolják és elmarasztalják.

Az mindenesetre megcáfolhatatlan tény, hogy Kállay Boszniával kapcsolatos döntései a közvetlen tapasztalaton alapultak, és az általa képviselt gazdaság terén aktív civilizáló rendszere, valamint azon szándéka, hogy minden ott élő népnek, sajátosságainak megőrzése melletti fejlődési lehetőséget biztosítson, a passzív török távirányítás-uralkodásból hasznot húzó erők heves ellenállásába ütközött. Azon munkálkodott, hogy a kialakulófélben lévő bosnyák „különálló nemzetiség homályos érzetével”, a tartomány gazdasági megerősödésével és modernizálódásával a bosnyákság modern politikai nemzetté való kovácslódásával a fennálló antagonizmusok elveszítsék erejüket.

Kállay elképzeléseinek azonban nemcsak a leghesevebb és -agresszívabb a szerb egyesülés egykori (és mai) szorgalmazóival kellett megküzdenie. Rendszerének a konzervatív mohamedán arisztokrácia köreiben is voltak ellenzői, akikre a végteléken való gondolkodás ugyanúgy jellemző volt, mint a boszniai szerbekre vagy horvátokra.

1900-ban íródott *A mohamedánság helyzete Boszniában*¹¹ című műve, amellyel a Budapesti Szemlében megjelent travniki mohamedán bírálata

válaszolva, sajátos kórképét adta a boszniai problémáknak, és egyben a statisztikai adatokkal alátámasztott megoldási lehetőségeket is felkínálta.

Kállay tevékenysége azonban nem korlátozódott a napló és útijegyzetek vezetésére, filozófiai elméletek és eszmefuttatások lejegyzésére.

Idejének legnagyobb részét 1874 tavaszától a szerb nép története megírásának szentelte. Érdeklődésének középpontjába a 19. századi szerb történelem fő eseménye, az 1804-ben kitört szerb felkelés állt. Ez az a történelmi esemény, amely indítékul szolgált számára, hogy röviden áttekintse a szerb nép történetét a Balkán-félszigetre való vándorlásától a 19. század elején lejátszódó eseményig. Arról, hogy mi készítette e hatalmas vállalkozásra, az 1877-ben megjelent, *A szerbek története 1780–1815* című művének előszavában írt: „Nálunk e történet még oly kevésbé ismeretes, emellett pedig reánk nézve oly kiváló érdekel bír, hogy nem tartottam feleslegesnek röviden megemlékezni azon régebbi korról is, midőn Magyarország és Szerbia olykor mint barátok, de igen gyakran mint hatalmas vetélytársak jelennek meg.”

A Belgrádban vezetett naplójából kiderül, a mű megírásához 1874. január 19-e és március 17-e között fogott hozzá, amikor hivatali szünetet tartva Pesten tartózkodott. Ekkor már az első fejezetet befejezve annak a megjelenéséről is tudósított a Budapesti Szemlében. Művét, az Előszó megírásakor napján, 1876 novemberében fejezhette be, a könyv 1877-ben jelent meg *A szerbek története* címmel a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában.

A szerb nép történetének áttekintését a kissé hosszúra sikeredett Bevezetőbe sűrítette össze, nem feledkezve meg annak hangsúlyozásáról, hogy „ilyen terjedelemben és így egybeállítva”, mint ahogy ő „megkísérelte”, e történeti tények még „sehol sem voltak feldolgozva önálló kikerekített egésszé”.

Művének megírásához Kállay felhasználta a már korábban megjelent műveket, elsősorban Leopold Ranke *A szerb forradalom* és az orosz Nil Popov *Szerbia és Oroszország* című könyvét. Mindkettőről véleményt is nyilvánított. Leopold Ranke szakmai történelemtudósi tekintélyét tiszteletben tartva a szerb felkelésről szóló könyvének fő hiányosságául azt róta fel, hogy művének megírásakor az szinte csak Vuk Stefanović Karadžić emlékezetére és szóbeli közlésére hagyatkozó szövegére, és nem eredeti okmányokra, míg Nil Popovnál a „helyes kritika teljes hiányát” jelzi, annak érdekében, hogy az orosz befolyás érvényre jusson. Ő maga művének megírásához kb. 600 eredeti okiratot másolatolt le és használt fel. Stojan Novaković állítása szerint ezek közül sokat ő vett először kézbe, tanulmányozott át és használt fel. Kállay a legérdekesebb forrásának Matija Nenadović próta 1867-ben megjelent *Emlékiratait* tartotta. A felhasznált okiratokhoz és a mű megírásához szükséges könyvekhez a belgrádi Főiskola (Velika škola) könyvtárában és okiratgyűjteményében jutott.¹²

Itt ismerkedett meg és került közelebbi kapcsolatba Stojan Novaković szerb történésszel és politikussal, valamint a szintén sokoldalú, a történelem iránt érdeklődő, de inkább pénzügyi szakembernek számító Čedomilj Mijatovićyal, akik Belgrádból való távozása után is szemmel tartották és kísérték nemcsak miniszterkedését, hanem történeti kutatásait is. Sőt sajátos versengésben állhattak vele, mert 1890. április 18-án Vladimir Karić, Szerbia törökországi küldötte Stojan Novakovićot arról tájékoztatta, hogy Kovačević történész „értésítette Kállaynak a Milutin király által kiadott nagy Svetostefanski Hrisovuljal elkövetett huncutságáról”, azzal kapcsolatosan, hogy Kállaynak sikerült a szerb kutatót időben megelőzve, azt Vatroslav Jagić szerkesztésében a bosnyák kormány pénzelésével előbb megjelentetnie, de „Kovačevićnak is sikerült a dátummal becsapnia a magyarokat, és így mesterkedésüket meghíúsítania” – írja Rakić.¹³

Kállay történeti művének¹⁴ nemcsak a Bevezetője, hanem a mű egésze magán viseli és felismerhető rajta a szerző közvetlen tapasztalatainak és filozófiai műveltségén alapuló megállapításai, melyek talán akkor futurisztikusnak tüntek, mára viszont értelmet nyerve, időszerűségükkel ragadják meg az olvasót. Oknyomozó, történelmi törvényszerűségeket kereső szándékával általánosításokba is bocsátkozik, például akkor, amikor a Balkán-félsziget történelmi-földrajzi helyzetének jellemzésénél, a szerbek letelepedését megelőző időkre is visszatekintve megállapítja: „De a legkülönbözőbb népeknél is, melyek állandóan megtelepedtek a félszigeten, és rendezett államokat alkottak, felismerhető a törekvés: egyesíteni mindazokat a tartományokat, melyek tulajdonképpen a Balkán-félsziget összességét képezik. A teljes egyesítés csak két hatalomnak sikerült, a byzanczinak és az oszmánokénak, de ezeknek is aránylag csak rövid időre. Az időnként felmerülő s olykor-olykor nagy erőre vergődő ellentétes törekvések csakhamar meglazítják vagy végképp megbénítják a központi hatalmat. A Balkán-félsziget tartományainak egyidejű centrifugális és centripetális irányzata, mindenestre egyike a legnevezetesebb történeti jelenségeknek, melyet ma éppen úgy szemlélhetünk, mint századok előtt.”¹⁵

Majd figyelme a szerb fejedelemségek felé irányul, és megállapítja: „E fejedelemségek, mint látni fogjuk, hosszabb időn át, többé-kevésbé önálló szerepet játszanak a szerbek történetében, s nemegyszer elkeseredett küzdelmet folytatnak egymással. Mindazáltal a nép, mely azokat lakta, úgy fajra mint nyelvre nézve, teljesen egységes volt. És ezért kétséggkívül a történelem egyik legsajátosabb tüneménye, hogy a Balkán-félszigeten lakó összes szerb elem még a legkedvezőbb körülmények között is aránylag csak rövid időre volt képes a szerb tartományok egyesítésén alapuló egységes államot alkotni. A szétválás igen hamar bekövetkezett. És miként ma is, ha mindjárt nem is öntudatosan átértzett politikai irányzat kifolyása gyanánt, de tényleg mégis

három gravitacionális központot találunk a Száván túli szerbek között, ú. m. a tulajdonképi Szerbiát, Boszniát és Montenegrót Herczegovinával, úgy már a szerbek megtelepedésének idejében s azután egész történetükön át mindenkor feltalálhatjuk ezen hármas központosulási törekvést. E nevezetes tény kétségkívül érdekléssel bírt a múltban, s figyelmet érdemel a jövőre nézve is.”

A szerb felkelés történetének leírását Kállay azoknak a történelmi eseményeknek az ismertetésével kezdi, melyek szerinte közvetlenül kihatottak a török elleni lázadásra. Kimerítő alaposággal tárja fel a szerb nép életét a török hódoltság idején, kitér az osztrák–török háborúra, míg a felkelés eseményeit három fejezetben tárgyalja. A hadszíntéren lejátszódó eseményeken kívül ismerteti a felkelés vezéreinek egymás közti viszonyát, s a kor történéseit a szerb–török ellentét szemszögéből világítja meg. Különös figyelemmel elemzi a kor két külpolitikai tényezőjének, Ausztriának és Oroszországnak a szerb felkeléshez való viszonyulását, szinte lépésről lépésre nyomon követi az osztrák diplomácia minden intézkedését, és arra a következtetésre jut, hogy a keleti kérdés megoldásában, a lépéshiánynak, amely az ő korában éreztette hatását, gyökereit az osztrák diplomácia korábbi, a szerb felkelés ideje alatt elkövetett, helytelen intézkedéseiben kell keresni. Ezt a tézisést *A szerb felkelés története* című művében fejtette ki, mely csak Kállay halála után, Thallóczy Lajos gondozásában jelent meg 1908-ban és 1909-ben.¹⁶

A készülő műről a Kállay halálát figyelemmel kísérő magyarországi szerb nyelvű *Zastava* 1903. július 3-i számában *Az új Szerbia története* címen tudósított: „Azt olvastuk az egyik bécsi újságban, hogy Kállay Benjámint megírta az új Szerbia történetét, mely kéziratban maradt. Csak tisztisége miatt nem jelent meg nyomtatásban. Ismeretes, hogy Kállay 1868-tól 1875-ig osztrák–magyar kiküldött volt a szerb udvarnál. Egész idő alatt igen serényen gyűjtötte a felújult Szerbiára vonatkozó anyagot. Így amikor a belgrádi levéltárban helyszűke miatt, a régi aktákat árverésen a belgrádi szatócsoknak és törökmzárusoknak adták el, ezeknek az iratoknak nagy részét Kállay felvásárolta, pedig köztük igen fontosak is voltak. Mita Petrović *A megújult Szerbia hivatalai és pénzügyei* című művében azt állítja, hogy: »Egy idegen állam képviselője, aki több évig szolgált Belgrádban (Kállay), amikor elhagyta Szerbiát, 3000 darabra is rúgó felvásárolt iratot, levelet és adalékot vitt magával.« – Minden bizonnyal Kállay az új Szerbia történetét lényegesen más irányvezetéssel és szellemben írta meg korábbi szerb történetétől.”¹⁷

A mű meg nem jelenésének oka azonban sokkal egyszerűbb volt, Kállaynak ugyanis nem sikerült befejeznie a tervezett terjedelemben művét. Kéziratát, a műhöz készített jegyzeteket, valamint az általa fontosnak ítélt források jegyzékét a sajtó alá rendező közeli munkatárs, Thallóczy Lajos a második könyv

függelékeként közölte. Itt láttak napvilágot az írásunk elején már ismertetett útijegyzetek is.

A két könyv megjelenése között eltelt huszonegy év alatt Kállay Béninek három rövidebb műve hagyta el a sajtót. Ezek a művek is hűen tükrözik szerzőjük politikai és szellemi álláspontjának alakulását, mely kezdeteiben a nemzeti liberalizmus szellemének jegyeit viselték magukon, míg a 19. század végére a dualista konzervativizmusba torkolltak.

Az első mű résztanulmányként készült a szerb felkelés történetéhez *Oroszország keleti törekvései* címmel 1878-ban, ezt követte ugyanabban az évben akadémiai székfoglalója, a *Magyarország a Kelet és Nyugat határán*¹⁸ című történelmi esszéje, amelyben a szerző a Nyugat és a Kelet szellemiségének összevetésével határozza meg Magyarország helyét a két civilizáció határán, abban a hitben, hogy „közvetítést az emberiség két nagy áramlata között, nekünk kell . . . elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva . . . Minden erre utal, még az a szent ereklye is, melyet a magyar nép méltán az állami és nemzeti egység jelvényéül tekint. A magyar korona két részből áll, Rómából származott az egyik, a másik Byzánzból. A Nyugat és Kelet szelleme egyesül a szent koronában”. Már a beszéde elhangzásakor védekeznie kellett a Rákosi Jenő vezette szélsőséges magyar nacionalistáktól, akik a „magyar szupremáciát a Szent Korona országaiban erőszakkal és kizárólagossággal” szerették volna megvalósítani.¹⁹ A Kállay Benjáminról alkotott kép tehát, amelyet a szerb szélsőséges nacionalisták rajzoltak meg róla, szöges ellentétben állt az igazi Kállayval, kinek nézeteit a saját nemzetének hasonlóan szélsőséges felfogású egyéniségei sem tudták elfogadni.

Harmadik művét már miniszterkedése alatt, 1900-ban Bosznia kormányzójaként írta. A mohamedánság helyzetének a felmérésével a boszniai kérdés megoldásának sajátos, kállays vízióját vázolta fel benne, Bosznia „civilizálásának” gazdasági alapjait kutatta.

Kállay halála után Thallóczy Lajos úgy ítélte meg, hogy Kállaynak a szerb felkelésre vonatkozó hátrahagyott kézírata önálló műként is megállja a helyét. Mint bevezetőjében megemlíti, a kézirat olyan „nagy méretű” volt, hogy megszerkesztéséhez körülbelül két évre volt szüksége két munkatársával együtt: Jungerth Mihály a műben szereplő személyek életrajzi adatait dolgozta fel, Szekfű Gyula pedig a név- és tárgymutatót állíttotta össze.

A szerb felkelés történetének második része így két kötetben jelent meg, ebből Kállaynak ötfejezetnyi szöveget sikerült teljességében rendeznie, de nem az eredeti elképzelése szerint. Kutatásai közben ugyanis úgy találta, hogy nem lesz ideje művét befejezni, és hogy fel kell dolgoznia azokat a lázadásokat is, amelyek a Habsburg Birodalom határ menti területein és az 1808-ban a Szerémségben élő szerbek között törtek ki. Ezekben a fejezetekben azonban

már élesen kirajzolódik a modern politikus arcéle, aki nemcsak hogy felismerte a császári udvarnak a magyarországi szerbséggel kapcsolatos politikai játékeit, hanem ellenezte is őket.

Kállay Benjáminnak nem sikerült befejeznie a szerb felkelés teljes történetének megírását. Azt a művét, melyen szinte egész életében folyamatosan dolgozott. De így befejezetlenül is kiemelkedik a 19. századi szerbségről szóló történeti művek közül, Radovan Samardžić állítása szerint „mind terjedelmét, mind tartalmi minőségét tekintve figyelmet érdemel”.

Műve nem úttörő mű, ez a szerep Leopold Rankénak jutott. Azonban ő is másfórt elsődleges álláspontjain Kállay művének elolvasása után 1892-ben Belgrádban megjelent *Srbija i Turska u devetnaestom veku* című tanulmányában.

Amikor 1903. július 13-án Kállay Benjámín elhunyt, talán senki sem sejtette, hogy politikai-diplomáciai és történettudósi meggondolt és céltudatos ténykedése száz év múltán is sajátos utóéletet él majd. A nem eléggé jó magyarként számon tartott közös miniszter, aki iránt saját nemzete, bevallása szerint „turáni közömbösséggel” viseltetett, illetve a szerbeket nem eléggé szerető „boszniai alkirály”, akit a szerbek nyomorúságos életük és nemzeti egyesülésük fő ellenségének tartottak és tartanak ma is számon, életműve ma is kihát a volt Jugoszlávia kereteiben élő népek életére. Ez a „szerb sasból kihullt tollpihe”²⁰, a komoly sérüléseket okozó „nyílhegy” csak azokat sérti száz év múltán is, akik nem tudják elviselni azt a tényt, Kállay Benjámín politikai ténykedése tudományosan megalapozott és ismereteken nyugvó karrier volt.

Talán ezért nem találják még ma sem történelmi helyét.

JEGYZETEK

- ¹ Andrija Radenić: Dnevnik Benjamina Kalaja. Bg., 1976.
- ² Tomislav Kraljačić: Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903. Sarajevo, 1987.
- ³ Čedomilij Mijatović: Mišljenje o prevodu i o Kalajevoj „Istoriji srpskog naroda” u prevodu Gavriła Vitkovića. Godišnjak Nikole Čupića, II. Bg., 1878.
- ⁴ Mihajlo Gavrilović: Prikaz Kalajeve „Istorije srpskog ustanka 1807–1815”. Srpski književni glasnik, XXV, nov., Bg. 1910.
- ⁵ Stojan Novaković: Vaskrs države srpske i njegovi istoričari. Godišnjica Nikole Čupića, XXX, Bg. 1911.
- ⁶ Radovan Samardžić: Pisci srpske istorije. II knj. Bg. 1981.
- ⁷ A Szerb Tudományos Akadémián 2002. október 24-e és 26-a között megtartott „Velika Srbija – istine, zablude, zloupotrebe” című nemzetközi tanácskozáson elhangzott felszólalások.
- ⁸ Mill János Stuart: A szabadságról. Fordította Kállay Béni. Bp., 1878
- ⁹ Imre Röss: Spremembe v balkanskih politiki Habsburške Monarhije v začetku dualizma in Felix Kanitz. Zgodovinski časopis, 40. 1986. 4. 441–449, Ljubljana, 1986.

-
- ¹⁰ MOL. P. 344. K. B. hagyatéka, 44. E. f. 6. Utazás a szerb határon 1868-ban. 44. cs. b/8. A bosnyák utazásról készült feljegyzés.
- ¹¹ Kállay Béni: A mohamedánság helyzete Boszniában. Bp., 1900
- ¹² Andrija Radenić: Dnevnik Benjamina Kalaja 1868–1875. XXIX o. Bg., 1976.
- ¹³ Mihajlo Vojvodić: Stojan Novaković i Vladimir Karić. 374. o. Bg., 2003.
- ¹⁴ Kállay Béni: A szerbek története 1780–1815. Bp., 1877
- ¹⁵ Uo. 30–31. l.
- ¹⁶ Kállay Béni: A szerb felkelés története 1807–1915. Bp., 1908/1909
- ¹⁷ Istorija nove Srbije. Zastava. Novi Sad, 3. jul 1903.
- ¹⁸ Kállay Béni: Magyarország a Kelet és Nyugat határán. Bp., 1883
- ¹⁹ Nemeskürty István: A kőszívű ember unokái – a kiegyezés utáni első nemzedék. 1867–1896. Bp., 1987
- ²⁰ Az újvidéki szerb nyelvű 1903. július 2-i keltezésű Zastava Kállayról írott nekrológiájában (Benjamin Kalaji) utalás Kállay édesanyjának szerb származására.